

Kiss Dénes

Szavaink üzenetei Balassi Bálint verseiben

"Azí mondhatnók, hogy ő, aki először fejezte ki énekben gyökeres magyarságunkat s először merre megszólaltatni a gügyögő, népiesség gyermekhangját, ízig-vérig európai költő, nyugati költő, a világ költője."

Kosztolányi Dezső

Nyelvünk suhanc korának szavait nemcsak a *Halotti Beszéd* szövegéből ismerhetjük, hanem Balassi Bálint költészetéből is. Noha *Móricz Zsigmond* szerint a *Halotti Beszéd* nyelve mai, korszerű magyar nyelv. S minden bizonnyal igaza van nagy írónknek, bár ő talán nem gondolt arra a szinte elviselhetetlen sérülésre, ami nyelvünket érte akkor, amikor elkezdték latin betűkkel leírni. Rögtön kiderült, hogy hiányoznak a latin ábécéből olyan betűk, amelyekre a magyar nyelvben létezik hangzó. Például az ő, ü, ny, ty, stb. Ezért kellett a *Tihanyi alapítólevél* ben így írni: köves kút helyett – *kues kut* vagy a *Halotti Beszéd*ben *Latiatuc feyleym zumtuchel* – *Látjátok feleim szemetekkel, illetőleg a gyümölcsétől helyett: gimilcictul stb.* Nem soroljuk a példákat, nem ez a célunk, csupán érzékeltetni kívánjuk, hogy az ősi magyar rovásírásnak negyvenhét jele volt, a latin ábécé pedig ennek a felénél alig több betűt használt. Így azután alaposan ki kellett ficamítani és kerékbe kellett törni szavainkat ahhoz, hogy latin betűkkel leírassák őket. Ezt már azonban csaknem ezer éve belátták azok, akik például a *Tihanyi alapítólevelet* jegyezték le latin betűkkel, mert a helyiségek, ingatlanok stb. neveit megpróbálták a latin szövegben is magyarul leírni, hogy később ne legyen vita, mit is tartalmaz a szöveg. Nos, ezt a gúzsbakötést is elviselte a nyelvünk és győztesen került ki e csonkítási kísérletből is.

Nem célunk arról sem írni, milyen kalandos és titokzatos módon tűntek el nyelvméleink, illetve kerültek elő gyakran a véletlen folytán. Költőnk halálának négy századik évfordulóján majd ismertetik mások, hogy nemcsak a kegyetlen végzet, az ágyúgolyó által lágyék közelében

csönkített lábak, a fiatalon bekövetkezett halál teremtett sajátos legendát Balassi alakja köré, s méltán, hanem az a tény is, hogy versei – szinte mondható – végleg elvesztek. Töredékekben, másolatokban maradtak meg. Mennyi verset írhatott? Ki tudja. Mi most e maradék verseket elolvastva szemelgettünk szavaiból. Ez a válogatás is inkább a példa kedvéért való, a teljességre nem törekedhettünk. Azonban beleszerelmesedve anyanyelvünkbe, költői életművet vizsgálva, kínálkozott ez az alkalom. Talán egyszer majd mód nyílik arra is, hogy elmélyültebben foglalkozzunk ezzel a témával. Már csak azért is, mert magunk is valljuk Kosztolányival, hogy Balassi Bálint európai költő, alkotásai egyetemes értékeket képviselnek, s a nyelv, amelyen ír s üzen, legalább a mintegy félezer évvel korábbi állapotot mutatja. Legszebb telitalálatai, költői teljesítményei ma is rendkívüliek.

Ezekből is idézünk néhány sort.

Módszerünk egyszerű, sorra vettük valamennyi ma is ismert versét, és azokból – nem valamennyiből – válogattunk olyan érdekes szavakat, amelyekhez volt hozzáfűzni valónk. Rögön a versgyűjtemény elején lévő *Aenigma* című versében találhatjuk az *"egyött"* szavunkat. Látszólag ennek az a különlegessége, hogy az ü helyett ö hangot találunk a szóban. Mi azonban, a nyelvünkkel foglalkozva már tudjuk, hogy mintegy négyszáz olyan szavunk van, amelyben benne van az *"egy"*. (Erről és az *Ösegy* fogalmáról írtunk a HITEL 1993 januári, illetve szeptemberi számában.) Amikor valami együtt van, vagyis valamennyi, az összes, azaz mind ott vannak, akkor mondjuk: együtt a család, a csoport, a csapat, stb. Az az érdekes, hogy a magyar nyelv ezeket a jelentéstartalmakat oly gazdagon fejezi ki az *"egy"* szó ragozásával és képzésével, mint a nagy nyelvek közül egyik sem. (Sőt az a valószínű, hogy egyetlen más nyelv sem!) Íme néhány példa: egység, egyenlet, egyetem, egyetemes, egyezmény, egyveleg, együttes, egyaránt, mindegy, özvegy, egyedül, egymás, és így tovább mintegy négyszáz szavunkban van jelen az *"egy"*. Ez egyáltalán nem furcsa, nyelvünk lényegéhez, a számtannal való rokonságához tartozik. Mert az is jellemző, hogy például a *világegyetem* szavunk éppen úgy a végtelenséget sugallja, mint a *mindenség*. Általában a nyelvek az egy-ből alkotják az egyetemes-ség jelentését, ám a mindenség nem egészen ugyanazt jelenti. Ez azért izgalmas kérdés, mert egytől mindenig tart a számsor. Ugyan a végtelenség végességét is mintha példázná, ám azt a sajátos zártságot is, ami az ember helyzetére jellemző. (Meg kellene vizsgálni a t-sz hasonulatot, gondoljunk az egyösszegre, együttesre, a Zalában még ma is használt összeült szavunkra, amely azt jelenti, hogy mindenki együtt van, máris fontos üzenetet küld ez a szó is az évszázadokból.)

Nagyon érdekes még ebben a versben a *"rén"*, azaz: sír-ri szó, az utóbbi már összefüggésben lehet a riad, riadó, rivall stb. jelentésekkel. Azután a *"keselő"* – keselyű, a *"meggyen"* – mit

tegyen? –, mondjuk *"búában"*. Ugyancsak figyelemre méltó, és a fülünkben maradt még iskolai tanulmányainkból a *"hamar lovak"*... Erről eszünkbe juthat a gyorsaság sajátos kifejezése: Maros, mar, marás. Vagy még nyilvánvalóbb a *"sziből"* – szívből – manysi szim-ke, finn sydan (szüden) –, a magyarban használták: szüm, azaz szívem formában is. Vörösmartynál is megtaláljuk, A vén cigány című versében: *Szüd teljék meg az öröm borával...* S ha már itt tartunk, nyelvünkben a szív és a szivattyú szavunk lényege összefügg. Gondoljuk meg, a szivattyú elve nem más, mint légiüres teret – vákuum – teremteni, és a külső nyomás szorítja be, nyomja be a szivandó (szivatandó) anyagot. A nyelvben is erről az ősi szivattyúról van szó! Szüvek formában is használja a szót, de hát az ősi szógyök a "szí", "szü" lehetett.

A Losonczy Anna nevére című versből: "lélektül" – ez a szó ma a lélektől alakban fordul elő. Az ü vált ó-vé. De ne feledjük, hogy a tülekedik szavunkban ugyanaz a tól-tól rag szerepel, és a töle, ettől-attól, tolja, tolakodik, tolong, tol-vaj, tulajdon, stb. szavak is hasonló logikai körbe tartoznak. Itt jegyezzük meg, hogy a "j" hangzót mi magunk nem tartjuk igazi mássalhangzónak, átmenet a "h"-val együtt a magánhangzók és a mássalhangzók között. Balassi elég gyakran ki is hagyja a szavakból, mint a már említett *"búában"* szó esetében is. Vagy az ugyancsak e versben található *"gyútád"* – gyújtád – szóban is. Érdekes még a *"hadsz el engem"* kifejezés is. Miként lett a dé-ből gyé? Az elhagyást hadd – vagy had – ne nyomozzuk, de rögzítsük s majd vizsgáljuk a le-lo-had, a hadd-el-had és a hat-hat valóban hathatós összefüggésének lehetőségeit. Hadd mondjuk – tehát ne kelljen elhagynunk! –, hogy ezt jelentheti a had-ni vagy hagy-ni alak. Ám a megerősödött "t" hangzó már igazi hatást ér! Már hat-árt szab a jelentésnek, ha akarjuk hat-ványozottat! Említsük meg, hogy a mássalhangzók közül a "t" és a "k" szerepel a legtöbbször szavainkban.

Az említett versben találjuk még az érdekes *"elasztam"* kifejezést. (Lásd aszalódnit?) S itt írja: *"Szívemnek keservét..."* (Mintha komolytalankodnánk, de azért megér néhány mondatot, hogy a keserű, keserves, kesereg, stb. szavainkban benne van a "ser" alak. És a ser, sör íze bizony keserű!) Ugyancsak e versből említhetjük még a *"bizlalt"* – bízottat? –, *"löli"*, *"öszveszedegene"*, *"hűv"* szavakat. Az özvegy, összeült társ-szavakat megemlégtettük már korábban, a *"hűv"*, azaz hív, mint híve (hyva finnül jó, ejtése hüve) szó esete is bizonyítja az i-ü váltakozását, egymás helyettesítését.

Chrisztina nevére: "Nem régen szép győrot szerelmesen küldett, ki rubinttal mind rakva..." Egyrészt Győr város nevét a gyűrű szavunkkal hozzák kapcsolatba, íme Balassinál az ü helyett ő-t találunk! Másrészt e versben is akad több érdekes szó: *"kévánja"*, *"idvözött"*, *"tülem"*. Nem múltak el, nem veszték el szavaink, nem gurultak el homokba, fűbe, ott vannak - vagynak - a nyelvünkben, a többi szó részeként, s talán a legősibbeket is megtaláljuk, ha eltördeljük

szavainkat vagy kiegészítjük a lekopott részeket. Némelyik szó tört cseréphez hasonlít, annak kiegészítéseit is megtalálhatjuk, csak figyelmesen kell vizsgálni a nyelvünket.

Bocsásd meg Úristen: "Az én búsult lelkem én nyavalyás testemben

Tétova bújdosik, mint madár a szélvészben..."

Tétova szavunk jelentése tehát ide-oda vergődő is. Ám nemcsak lassú tétovaságot hordoz ez a kifejezés, hiszen a "tova" a távolságot jelenti. Más sor: *"Hadd inkább dicsérjen..."* Megint a hagyd, azaz hagyjad. Az inkább jelentése pedig én-kibb, annál is inkább, mert nemcsak i-ü csere lehetséges, hanem i-é, illetve é-á hangzócseré is. Az "egy" szavunkról már szoltam röviden. Azt hiszem, hogy az ősegynek nagy jelentősége van a nyelvek alakulásában, de a magyar nyelvben különösen kimutatható. Abból gondolom, hogy az "egyéb" szavunk nem más, mint az "egy" sajátos középfoka. Azaz: egy-ebb, mint a másik, de azért másik. Mert az "egyébként" szó jelentése hozzáadást jelent. Tehát másik egy-ekről, egyéb egyedekről van szó beszédünk logikája szerint. Hasonló alak a leg-én-kedik. Én, aki én-kibb vagyok. Tehát inkább én, inkább vala-ki, vala-mi más. Ez tehát az inkább jelentése. (A jonkább lehetősége sem mond ellent a feltételezésnek.) A t-d változatra jó példa: *"Hidjünk mindörökké egyedül csak ő benne..."* Ma így írjuk: higgyünk, valójában azonban a hit-ről van szó. Így alakul át lágyulva a "t" "d"-vé majd "gy"-vé, mivel a lágyító "j" melléje kerül! Láthattuk: hidjük – higgyük, hadjuk – hagyjuk.

Felesége idegenkedésekor: "Titkos keservemben hull orcámrul könyvem..." A loa helyett lett a lova, illetve a könny szavunkhoz a -ve alak (-va, -ve, -vá, -vé) birtokos szótaggá válik! E versben használja a "szemérem" kifejezést. E szó ősi magyar – szkíta – sírok bizonyítékát jeleníti meg. Ugyanis a halottak – elhunytak – szemére érmét helyeztek, hogy csukva maradjon. Így lett a lesütött szemű lány szemérmes, illetve lesütötte a szemét, ha véletlenül kivillant – kisötletlett – a "szemérme"... Ma már ez nem így van, hiszen manapság szemérmetlenül mutogatják! Különben az érmék a napot és a holdat is jelképezték.

Elválása után: "Szemibe nyilamat, horgas kézjjamat adtam szemöldökibe..." Vagyis az ijj ívelt, mint a szemöldök. A horgas jelentése amolyan félkörös – horog, horhos, horony, stb. Más: *"...lökem szernyő kinyára."* A -szor, -szer, -ször (sok-szor, ezer-szer, szer-telen, szorgalmas, stb.) azért rettentő – mert elrettentő! –, hogy a nyű annyiszor: szer-nyű jelen van! Növeli a kint – másutt: ként, kénját –, tehát a szavak eltöredése, majd a töredékek másfajtaösszeillesztése is adhat választ a nyelv fejlődésének kérdéseire.

Ugyanebben a versben használja a következő kifejezést: *"minémő színye"*, azaz: milyen a színe. A minemű a másságra vonatkozik, ám minden bizonnyal a "nem", mint szépnem, hímnem stb. lehet az eredendő alapszó. Ide tartozhatnak a nem, mint nemes, nemző, nemzet, nép, név, stb. szavak is. Most már közbevetethetjük, hogy a magyar nyelv valóban korszerű volt már

ezer éve. (Kor-szer-ű, ezért ejthették szépszerével szerét a szeri szerződésnek, és így "népe-sült" be e történelmi eseménnyel Pusztaszer.) Ahogy a beszéd a leírt szövegre, úgy évszázadok alatt a leírt szöveg is hatott a nyelvre.

Júlia látásakor: "kivüle" – kivüle. A szó lényege: ki+val-vel, ki-vel és ki-vel nem. Itt azonban a kijül volna a helyes kifejezés, a kifelé, külfelé jelentés legalább is ide tartozik. Mert a kivüle szavunk azt jelenti, hogy senki mással mint vele! Azzal az egy vala-kivel kívánunk találkozni, együtt lenni, csakis vele, senki más-val!

Mint a salamandra: "régulta" – azaz: régóta. Látható, hogy rövidül, tömörül a latin betűs hangzók közé szorított, gyúrt-gyúrt nyelv. Talán azt is mondhatnánk, ekkor már kezd visszatérni eredeti rövidségéhez, ami egyébként is természetes, hiszen a rovásírás tömörségre szorította. Másfajta példákat is mutatunk, hiszen nem lehetett szó nélkül hagyni, hogy költészetünk későbbi magasai világlanak elő a mondatokból. Mint például az Örök szerelem című versben:

*"Idővel paloták, házak, erős várak, városok elromlanak,
Nagy erő, vastagság, sok kincs, nagy gazdagság idővel
mind elmúlnak..."*

Megállapíthatjuk: mintha Berzsenyi-előkép volna! Igen érdekes ez az összefüggés: "Nagy erő, vastagság..." A vastag, vastagság erőset jelent, hiszen a vastag, kövér gyerekre mondjuk: vasgyúró. Aki erőst szól, vaskosan fejezi ki magát. A vas is erőset jelent. (Mongolul a vas = tömör; köze van a tumen, tömeg, tömkeleg, stb. szavainkhoz. Elképzelhető, hogy Timur Lenk, másként Tamerlan nevében is ez a szó szerepel.) Mindenesetre Balassinál a nagy erő, vastagság, sok kincs, nagy gazdagság hasonló jelentéssel bírnak, azonos jelentésű csoportba tartozó kifejezések.

Beszélgetés az Echóval: "kénaim" "békó", "távoly", "fertengeni" – A kén a kín szó változása. (Hogy összefügghet-e a kén, amely erős szagú és halálos is lehet a kín szóval, ez megkérdendő...) A távoly – távol szó érthető, a békóból megint hiányzik a "j". Az a "j", amely lágyít, de nemcsak "gy"-vé, hanem "l"-é is: békló. S ha a fertengeni nem elírás – hiszen Balassi versei másolatokban maradtak meg, tehát mások másolásában –, akkor egyik példája a kalán – kanál változásnak. De az sem utolsó lehetőség, hogy a fer-telem itt a szótó eredete. Azaz: a fürtelem-ben tengeni?

Sápolódás: "óhir" - óhajt, "régoltátul fogva", "szerteszerint", "vön". A szerteszét szó tehát valaha szerteszerint volt. Mindenesetre a -szer rag két-szer szer-epel a szóban, amelyet ma így mondanánk: szanaszét. Vajon miféle összefüggésekről nem tudunk még? A "vön" szó jelentése: vett. Hiszen az egybevetté kifejezést így is mondhatjuk: összevonta. Tehát a von-vön-vesz-vett szavak változásai követhetők nyomon ebben az esetben.

Kegyés, vidám szemű: Ebben a versben szerepel a "gondolhaddsza", azaz gondolhatod kifejezés. Megint a "d"-ből lett "tz". Azután: "Mint sólyom kis fuat..." A "fuat" vadréce, olvashatjuk a szómagyarázatot. (Megjegyezzük, hogy az Élő könyvek, magyar klasszikusok c. kötetben, Kosztolányi Dezső előszavával "fuat" olvasható, a Magyar remekírók sorozatban, Szépirodalmi 1979, pedig "fuot".) Az eredeti írásról nincs módunkban meggyőződni, így föltételezhetjük, hogy ott fíjat lehetett, hiszen sólyom aligha vadászik vadréce a vízen. Inkább szárazföldi kisállatokra csap le.

Én édes szerelmem: "Szép sólymok, vad rárók, kiket madarászok tanítanak, viselnek..." A hajrá rácsapást jelent: huj-huj, hajítsd rá, csapj rá, támadj rá! Ezt "gyakor", azaz gyakorta, gyakran használja Balassi. S hogy a ráró eredetileg, legalább is nála vadászsólyom volt, azt másként is igazolja a költő: "Téged penig sólymom, én édes vad ráróm..." – írja később. Így a lovasvadászat, a rárós lovaglás, ha úgy tetszik a lóhoz is kapcsolta ezt a jelentést. De a Búcsú a hazától című versben a mi feltételezésünket erősíti véglegesen: "Ti is ráró-szárnyon járó hamar lovak..."

Miként Balassi is írja, magam is rárósan csaptam rá a fölbukkanó "vadra", múltból üzenő szavainkra, amelyek nem voltak annyira elvadultak, mint sokan gondolják. Rend volt már ezer évvel ezelőtt is ebben a nyelvben, s ha ma vizsgáljuk, erre kell gondolnunk. Ugyanis enélkül logikai rendszere, rugalmassága, könnyedén alakítható szavai nem állnának ma rendelkezésünkre. Ne feledjük, valóban a számtanhoz hasonlóan viselkedik nyelvünk. Ábécénk hangzóinak ugyanis nemcsak alakja, de helyi értéke, jelentése is van. Hiszen csaknem minden hangzónk magában vagy másod-, illetve harmadmagával rag, jel, képző vagy annak része. A ragok, képzők, sőt a fokozás jelei, szótagjai nemcsak a szavak végén, de azok elején is megtalálhatók. Néhány példát erre nézve: rend-szer, szer-int, szer-vez; leg-jobb, leg-több, mér-leg, szín-leg, fölös-leg, elő-leg és így tovább. Azonban leg-inkább a szó elején lévő felsőfok képzőt szoktuk emlegetni. Ám ez is olyan képző, ami tovább képezhető s ebből alakult a legesleg szavunk. (Azaz: leg és leg.) Hadd jegyezzük meg itt, hogy bizonyos ragok további ragozása – egymáshoz való ragasztása, inkább csak szórakozás, mint igazi szóragozás. Például -nak, -nek, ennek, annak, de már csacsckaság a nekinek... Amíg az erre, arra, ra-re, rája; rá-ró-ra. Vagy így is: Rá-róra, hiszen a Ráró lónév lett. Nyilván nem gyalog jártak a solymászok.

Csakis az érdekesség és a nyelvi törvények kedvéért szemelgettünk Balassi Bálint verseinek szavaiból. A célunk a figyelem felkeltése volt. Teljességre nem törekedtünk. A nyelv gazdagsága, belső oki rendje kimeríthetetlen még ilyen viszonylag kisebb költői életmű vonatkozásában is. (Persze talán soha senki nem, tudja megmondani pontosan, hogy mekkora volt ez az életmű. Nemcsak egy esetben kényszerültünk összehasonlítani korábbi kiadásokat és újab-

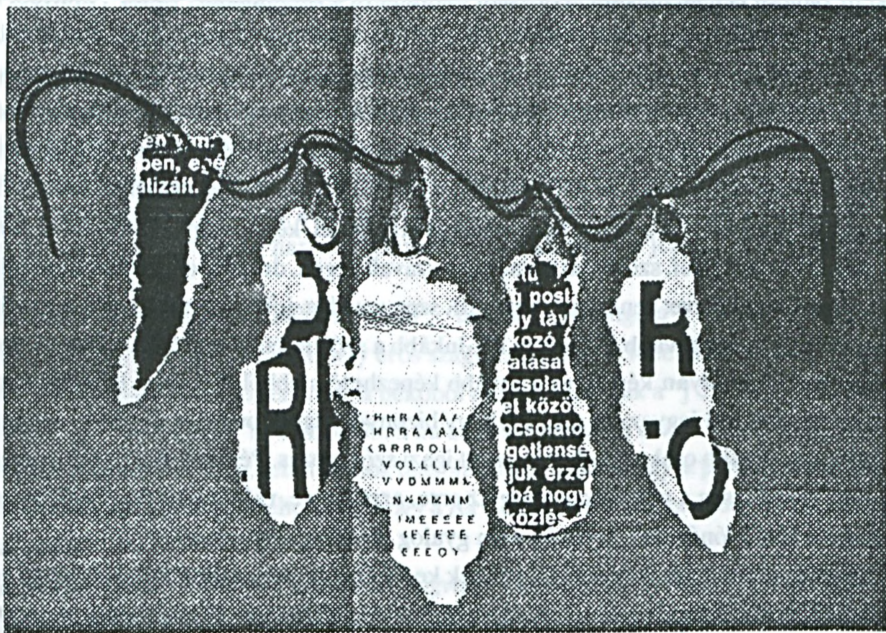
bakat, elég sok eltérés mutatkozik a szövegekben. Igazi szakértőnek kellene lenni ahhoz, hogy túl a lehető sajtóhibákon, fölfedezze: melyik lehet az eredeti szóhasználat. Így hát mi is tévedhettünk.) Azzal a három nagyonis kedvünkre való verssorral fejezzük be kis eszme-futtatásunkat, amelyet szintén költészetünk magaslataihoz sorolhatunk:

A nagy széles mező

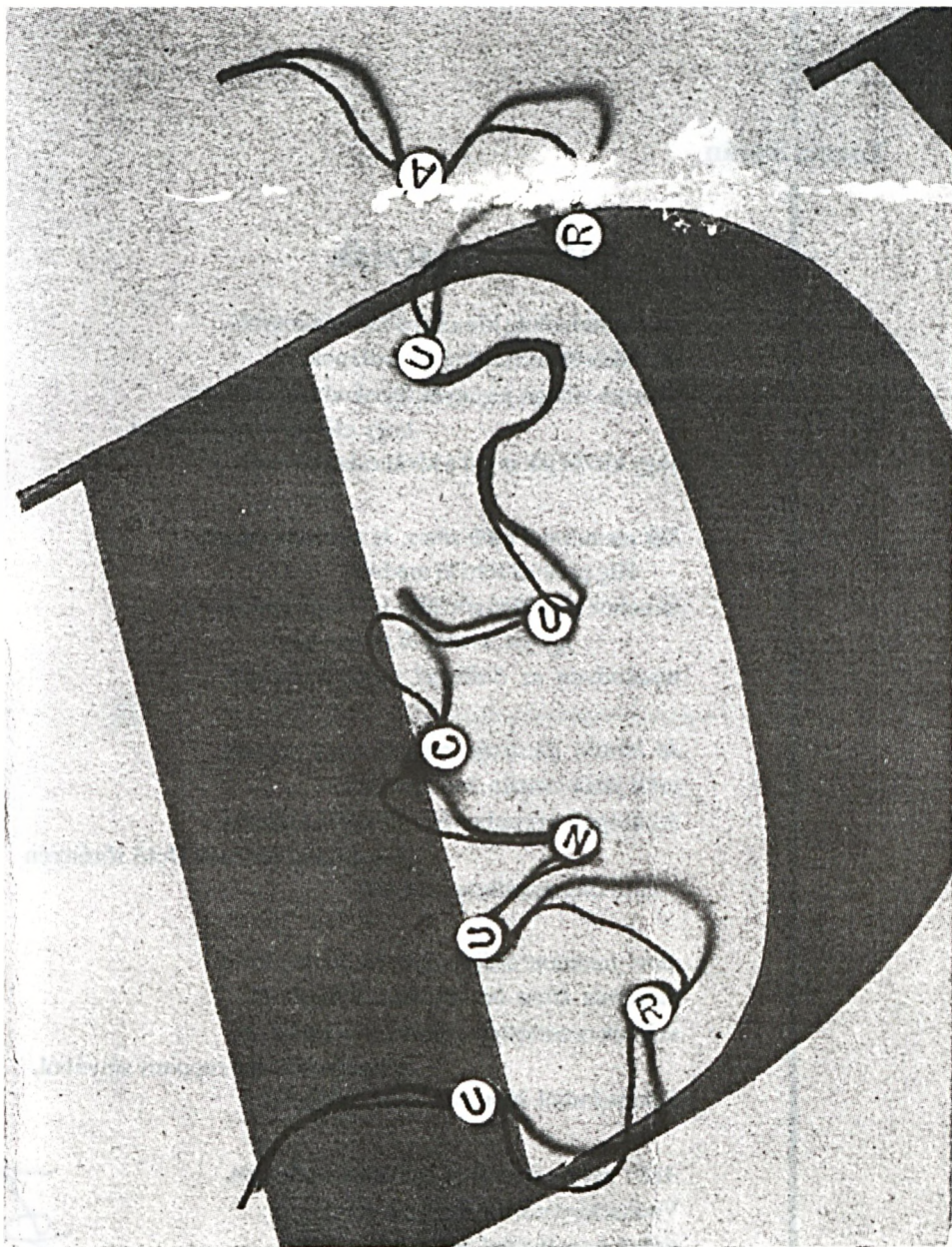
S a szép liget-erdő

Sétáló palotájok;

De jó lenne, ha nekünk is ilyen képeket villantana a világ, ehelyett mi csak fohászkothattunk, hogy kibírjuk: "Építsd fel elmémet az jó bölcsességgel," s fölismerjük, hogy építeni csakis ép elmével lehet. Másként csak rombolhatunk. Viszont emiatt kötelező "jádzván" játszaniunk anyanyelvünkkel.

Székely Ákos: *(Kékkő, Füle, Somoskő vára stb.) II.*

Székely Ákos: *(Kékkő, Fülel, Somoskö vára stb.) I.*